

STM 1931

**Studier i svensk orgelkonst under 1600- och 1700-
talen**

Av Bertil Wester

© Denna text får ej mångfaldigas eller ytterligare publiceras utan
tillstånd från författaren.

Upphovsrätten till de enskilda artiklarna ägs av resp. författare och Svenska
samfundet för musikforskning. Enligt svensk lagstiftning är alla slags citat till-
låtna inom ramen för en vetenskaplig eller kritisk framställning utan att upp-
hovsrättsinnehavaren behöver tillfrågas. Det är också tillåtet att göra en kopia av
enskilda artiklar för personligt bruk. Däremot är det inte tillåtet att kopiera hela
databasen.

STUDIER I SVENSK ORGELKONST UNDER 1600- OCH 1700-TALÉN

Av BERTIL WESTER (Stockholm)

De ledande klassiska orgelskolorna voro den franska och den tyska. Gotik är en betecknande term för det gammalfranska orgelbyggeriet, ty lika väl strävad, som den franska katedralen står, upprest av omätliga rader strävpelare, lika väl strävad är grundstämman vibrerande ljudande luftpelare av övertonernas, aliquoternas och mixturernas mindre luftpelare, vilka framhäva orgeltonens fasthet och klarhet. Grundtanken i den franska 1600- och 1700-talsorgelns arkitektoniska sammansättning är sålunda en enhetlig uppbyggd orgelklang på grundstämman aliquottoner och mixturer, med avrundning av tonen genom gedackter och rörstämornas livfullt färgade klangeffekter. Stilen för denna franska orgelskola klargöres vid en analysering av det 12-stämmiga ryggpositivet till katedralorgeln i Rouen av år 1689, som upptager följande disposition:

Montre	8	pieds	Tierce	1 $\frac{3}{5}$	pieds
Bourdon	8	»	Larigot	1 $\frac{1}{3}$	»
Prestant	4	»	Fourniture	4	rangs
Flûte	4	»	Cymbale	3	»
Nasard	3	»	Cromorne	9	pieds
Doublette	2	»	Voix humaine	8	»

Grundstämman, Montre 8' (=Principal 8') strävas upp av dess första övertonsstämman, Prestant 4' (=Oktava 4') därnäst av andra övertonsstämman, Nasard 3' (=Kvinta 2 $\frac{2}{3}$ '), vidare av tredje, Doublette 2' (=Oktava 2'), av fjärde, Tierce 1 $\frac{3}{5}$ ' (=Ters 1 $\frac{3}{5}$ ') och slutligen av femte, Larigot 1 $\frac{1}{3}$ ' (=överkvinten 1 $\frac{1}{3}$ '). Med dessa enskilda register är grundstommen väl försträvad; en bärande, massiv orgelklang har skapats. Denna karaktär förtydligas ännu mera av mixturerna, sammansatta av oktaver och kvinter ur grundstämman högre övertonslägen. Fournituren (=Mixtur) är i föreliggande fall 4-korig och till Principal av 8 fots längd bör den grövsta pipan efter

gammalfransk stil mäta 2-fotslängd med därpå följande oktaver och kvinter, alltså $2'$, $1\frac{1}{3}'$, $1'$, $\frac{2}{3}'$. Cymbalen ger en ännu mera genomträngande ton med sina högsta oktavlägen, likaledes sammansatt av oktav och kvint, $1'$, $\frac{2}{3}'$, $\frac{1}{2}'$. Bourdon $8'$ (= Gedackt $8'$) och Flûte $4'$ förläna orgelklangen vidd och rymd. Rörstämmorna bestå av Cromorne $9'$ (= Krumhorn $8'$) och Voix humaine $8'$.

Blir grundstämman återigen av 16-fotslängd, så förstoras aliquoterna i proportion till denna. Närmaste övertton blir alltså då Oktava $8'$ och därpåföljande kvint, Grosse Nasard $5\frac{1}{3}'$ o. s. v.¹

I skarpaste motsats till den franska skolan står den samtida nord- och mellantyska barockorgeln, som visserligen är disponerad med aliquoter, men med en viss moderation. Kvint av högre fottal än $2\frac{2}{3}'$ är i denna orgeltyp mera sällsynt, och ters av $3\frac{1}{5}'$ förekommer ej. Istället blanda sig kvinter och terser med varandra i de för den tyska barockorgeln typiska mixturer, Sesquialtera och Tertian. Men att observera är, att dessa ej kunna betraktas som övertonsförstärkande i samma mån som de franska självständiga aliquoterna, vilka undan för undan vid registreringen försätta orgeln till ett allt klarare brusande fortissimo. Kvinter och terser i ovannämnda instrumentalimiterande mixturer äro hopkopplade med varandra till flerkoriga stämmor och fylla istället mixturens uppgift, nämligen att ge orgelklangen skärpa och glans. Men det är ej heller alltid, som den tyska barockorgeln använder aliquoterna till övertonsstämmor. Mycket ofta äro de självständiga register, vilka var för sig ha till uppgift att framhäva bestämda deltoner.² Detta är viktigt och betydelsefullt för behandlingen framdeles av vår svenska 1700-talsorgel. För att återgå till den tyska barockorgelns disposition är dess försiktiga användning av aliquoter i sträng övertonsmässig följd närmast att söka däri, att grundstämman, Principalen, har en trängre mensur, som inverkar på klangfärgen. Den blir av ljus, manlig och fast ton med en samtidigt långsamt hörbar strykning. Den trängre mensuren fram-

¹ I detta sammanhang måste jag anmärka på en oriktig framställning av den gammalfranska och gammaltyska orgelns disposition i en uppsats: En klassisk orgeltyp av Helge Mårtensson i: Tidskrift för kyrkomusik och svenskt gudstjänstliv, aug. 1931, som påstår, att den tyska och den franska orgeltypen saknade aliquotregistren!

² Detta framhåller Christard Marenholz: »Die Orgelregister ihre Geschichte und ihr Bau», Kassel 1930.

kallar övertonerna till större livaktighet i pipan själv. Skulle dessa under sådana omständigheter dessutom förstärkas av i för sträng stil disponerade aliquotstämmor kunde lätt en alltför hård klang bli den omedelbara följden. Den gammalfranska principalmensuren däremot är vidare. Härigenom nås en do-vare men fylligare ton, där övertonernas matthet ej förmå sätta samma karaktär på principalstämman som i den tyska. Detta är en orsak, som måste ha drivit de franska mästarna till att disponera med strängt genomförda aliquotregister. Men för att ändå undvika vasshet och hårdhet ha de gått försiktigt tillväga, och i den första Kvinten ha de använt sig av ett vitt mensurerat övertonsregister, Nasarden, som med väl avvägd tonstyrka kvintar mot sin grundstämman. Den tyska barockorgeln nöjer sig med kvinten och i vanliga fall ej av större fottal än $2\frac{2}{3}'$. Mixturen och Scharfen, den sista en mixtur i höga oktav- och kvintlägen, ge skärpa åt orgelklangen jämte de instrumentalimiterande mixturer, Sesquialtera och Rauschkvint, riktigare benämnd Rauschpipa. Man kan med fog säga, att i aliquoternas ställe ha kommit flöjtsstämmor, solostämmor. Bland dessa register märkas de koniska, öppna flöjterna, Gemshorn, Spetsflöjt, Flachflöjt och Waldflöjt, av cylindriska flöjter, Hållflöjt, och av halvtäckta flöjter, Rörflöjt. Deras rikedom i den tyska barockorgeln ger denna karaktär av en mycket riktonigt hållen kyrkorgel på samma gång, som den kyrkliga klangen är försvarad med principaler, mixturer, gedackter och en tämligen rik variation på rörverk. De tyska gedackterna räkna en i sig själv övertonsförstärkande gedackt, Kvintadenan, som med den svagt hörbara duodeciman, kvinten, sätter sin prägel på den tyska barockorgelns disposition. Om man bland dessa orgeldispositioner väljer en, som ligger någorlunda samtidig med katedralorgeln i Rouen 1689, så är Arp Schnitgers 1690 nybyggda St. Johannisorgel i Magdeburg ett gott exempel. Jag återgiver första manualens disposition:

Principal $16'$	Oktave $4'$
Quintaten $16'$ (= Kvintadena $16'$)	Rohrflöte $4'$
Rohrflöte $16'$	Oktave $2'$
Oktave $8'$	Rauschpfeifen 3 fach
Flöte $8'$	Kornett 4 fach
Spitzflöte $8'$	Mixtur 6 fach
Gedackt $8'$	Trompete $16'$
Quinte $6'$ (= Kvinta $5\frac{1}{3}'$)	Trompete $8'$

Till Principal 16 hör övertonsstämmorna Oktava 8', Kvint $5\frac{1}{3}'$, Oktava 4' och Oktava 2'. För att få den fullständiga övertonsserien genomförd måste först en ters och en kvint läggas mellan Oktava 4' och Oktava 2' och efter Oktava 2' ännu en ters, men så sker nu ej enligt de förut anförda skälen. Mixturerna utgöres dels av en 6-korig mixtur jämte de instrumentalimiterande Kornett 4-korig och Rauschpfeife 2-korig. De ljusa, fast och manligt klingande principalstämmorna få tonvolym främst av Kvintadenan 16' och Rörflöjten 16'. Den sistnämnda inleder emellertid dispositionens riktiga hållning, som fortsätter med solostämmorna Spetsflöjt 8' och Rörflöjt 4' och i orgelns andra och tredje manual med bl. a. Waldflöjt 2' och Gemshorn 2'. Första manualen avslutas med Trumpet 16' och 8'.

Med denna inledande avdelning har jag velat ställa de gammalfranska och gammaltyska orgelskolorna sida vid sida. Året 1716 kan sättas som gräns för den tyska barockorgelns fortsatta utveckling. Då var Strassburgermünsterns stora orgel färdig, byggd av Andreas Silbermann några år efter hans återkomst från Frankrike, varifrån han överförde den gammalfranska orgelskolans dispositionsgrunder. I dess stränga stil förblev den nord- och mellantyska orgeln till 1700-talets mitt, då Gottfried Silbermann fulländade den klassiska tyska orgeln med en kombination av den äldre broderns franskbetonade dispositioner och de äldre tyska 1600-talsdispositionerna. De ledande franska och tyska orgelskolorna ha verkat influerande på kringliggande länder, främst England och Holland, men även den baltiska Norden har påverkats av stilströmningar från andra sidan Östersjön, varifrån vår gammalsvenska kyrkorgel närmast hämtat sina förebilder, och för dessa är det framförallt den nordtyska barockorgeln, som varit den grundläggande skolan.

Under 1600-talet var det utifrån införskrivna mästare, som byggde de flesta orglarna i Sverige. De stodo helt under tyskt inflytande och disponerade sina verk efter de regler, för vilka jag ovan redogjort. Under 1700-talet utvecklades däremot ett nationellt orgelbyggeri i Sverige. För kännedomen om denna konsts äldre öde är Hülphers arbete »Orgwerken i Sverige» vår förnämsta källa. Så oskattbara än Hülphers uppgifter äro, kräva de likväl ytterligare bearbetning och kunna först efter en stilkritisk granskning av det ännu kvarvarande äldre orgelbeståndet i vårt land läggas till grund för en historisk framställ-

ning i modernare mening av den äldre orgelbyggnadskonsten i Sverige. Jag ämnar därför med denna uppsats bidra till kännedomen om vårt kanske främsta svenska kulturarv inom musikinstrumentens område, vår inhemska svenska orgelkonst.

För att utgå ifrån en någorlunda fast grund föreslår jag först en periodindelning, som främst avser 1700-talet. Men hur skall en periodindelning kunna ske, innan ett tillräckligt stort antal instrument äro kända med speciella egenskaper, som kunna ge anledning till en uppdelning i bestämda stilepoker? Jag utgår därför heller ej från några instrumentala egenskaper utan indelar orglarna istället i perioder efter deras mästare. Efter denna indelning kan man *till en början* klargöra för sig, efter vilka riktlinjer orgelbyggeriet bör ha fortskridit. Det förhåller sig nu så, att så gott som alla de ledande orgelbyggarnas verksamhetstider kronologiskt följa i tiden efter varandra. Begynnelseåret och slutåret för en mästars egentliga insats som orgelbyggare bestämma sålunda periodernas gränsstolpar. Ett av 1600-talets stora tyska orgelbyggarenamn i Sverige är Hans Henric Cahman och en av hans söner Johan Niclas Cahman föddes 1670. Om man räknar med, att 25—30 år förflutit från respektive mästars födelseår, innan de började resa sina egna orgelverk och ej längre lärde hos sina läromästare, erhålles ett lämpligt begynnelseår för varje orgelperiod, med avseende på de orglar, som först utgingo från respektive mästars verkstad.¹ Varje period räcker sedan till mästarsens dödsår. Johan Niclas Cahman utbildade tvenne lärjungar, Daniel Strähle och Olof Hedlund. Sedan Strähle blivit självständig mästare utbildade han Jonas Gren och brorsonen Peter Strähle. Dessa räknade i sin tur flera lärjungar, av vilka de mera framträdande namnen voro Carl Wählström, Mathias Svalberg med sin kompanjon Nils Söderström och Olof Schwan. Den sistnämnde blev dock det ojämförligt största namnet. Från Cahman till Schwan har en inhemsk sammanhängande kedja bildats av orgelbyggare, skolade och fostrade i de äldre kamraternas verkstäder. Det är detta inbördes sammanhang, som i allra högsta grad satt sin prägel på det svenskbetonade 1700-talsorgelbyggeriet. Johan Niclas Cahmans efter nordtyska principer inriktade orgelutbildning blev grunden för skolan, som allt under de svenska männens bearbetning uppgick i en inhemsk

¹ Denna syntes beriktigas vid en jämförande undersökning av de först byggda orglarna av respektive mästare.

svensk orgelkonst. Med stöd av de ovan anförda grundsatzerna uppställer jag därför följande periodindelning, Cahmantiden, omkring 1700—1736, Strähle—Hedlundtiden 1730—1748, Gren- och Strähletiden 1748—1765, Wählström—Svalbergtiden 1765—1775 och Schwantiden 1775—1812. Till denna periodindelning har jag ännu några anmärkningar att tillägga. Daniel Strähle började redan bygga flera orglar innan Cahman dog 1736, därför låter jag hans period begynna några år inne på Cahmantiden, innan den slutar. Vad avslutningsåret för Wählström—Svalbergtiden beträffar, är det angivet till 1775, vilket här ej betecknar deras dödsår. Innan Olof Schwan omkring 1775 hunnit bliva det dominerande orgelbyggarenamnet i Sverige under 1700-talets andra hälft, bilda Wählström och Svalberg, som voro utlärda orgelbyggare vid Gren och Strähles dödsår 1765, en självständig ledande liten period på c:a tio år. De blevo emellertid snart överflyglade av Olof Schwans mästarskap. Därför får Wählström—Svalbergtiden avslutas 1775, ehuru såväl Wählström som Svalberg fortfarande byggde en del orglar efter 1775. Det saknas emellertid ett betydande namn, nämligen Jon Wistenius. Han ligger emellertid något vid sidan om den inhemska kedjan, enär han ej studerade inom hemlandets gränser utan avreste utrikes 1726. Först efter tolv års orgelbyggareverksamhet i Tyskland återvände han till hemlandet. Wistenius uppehöll sig således under den dominerande Silbermanntiden i Tyskland. Hans orgelkonst i Sverige efter 1738 till 1700-talets sista fjärdedel hänför jag därför ej till den nationellt betonade svenska skolan. Wistenius och hans lärjunge Peter Schölin kommer jag därför ej att behandla i detta sammanhang. De böra snarare bilda en grupp för sig själva. Härvidlag kan ju anmärkas att Johan Niclas Cahman var av tysk härkomst men att märka är, att denne Cahman aldrig utbildades utom svenskt område utan fostrades inom landet i den anda, som utgår från den nordtyska 1600-talsorgelbyggnadskonsten. Denna konst åter representerar en helt annan stil än den, som Wistenius på 1700-talet blev förtrogen med. Ur den synpunkten är det mindre lämpligt att inblanda Wistenius och Schölin i den ovannämnda periodindelningen, vars namn bäras av de ledande inhemska mästarna, kring vilka många mindre orgelbyggarenamn gruppera sig. Vi börja med en bearbetning av det svenska orgelbeståndet före

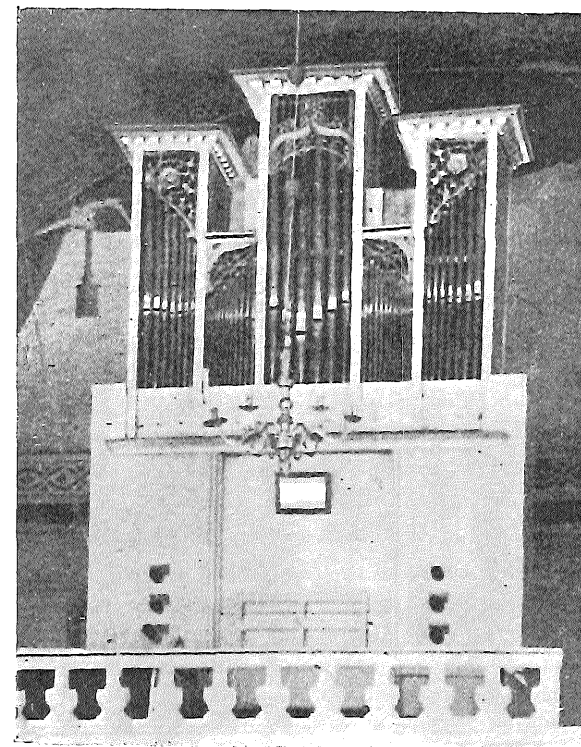

Foto. E. Fant

Fig. 1. Orgeln i Fröjeslunda kyrka

1700. Detta bestod dels av små inhemska orglar, dels av större verk, konstruerade av tyska mästare.

Ett litet vackert och för oss ytterst värdefullt orgelverk är Fröjeslunda gamla kyrkorgel (fig 1), som ännu har delar i behåll av ålderdomligt slag. Av Hülphers framgår det, att verket reparerades 1650, då det var i bruk i Kumla kyrka i Västmanland. Orgeln måste redan då ha varit länge använd. Från denna tid höra utan tvivel en del pipor från fasadens Principal 4' och några pipor ur Oktava 2'. Resten av dessa stämmor jämte hela regerverket och väderlådan nygjordes av Daniel Strähle 1739, och äro belysande för hans stil, till vars särdrag vi senare återkomma vid behandlingen av Strähle—Hedlundtiden. Men de ovannämnda pipresterna, som jag tillskrivit 1600-talet, kunna även vara äldre. Det finns ingenting som hindrar, att de till-

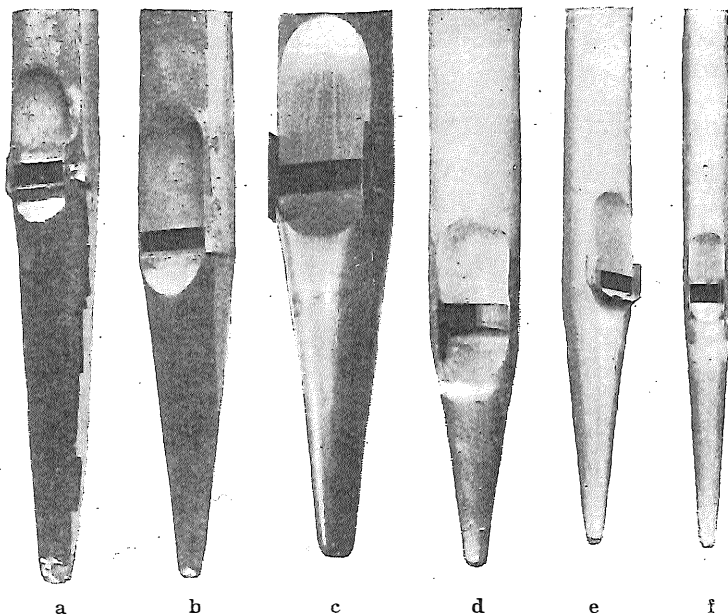

Foto. B. Wester

Fig. 2. Labier av orgelpipor från: a Fröjeslunda, Principal 15–1600-talet, b Fröjeslunda, Principal 1739 av Daniel Strähle, c Börstil, Rörflöjt 1783 av Olof Schwan, d Leksand, Gedackt (Kvintadena) 1720 av Joh. Niclas Cahman, e–f Svärdsjö, Kvintadena och Gedackt 1738 av Daniel Strähle.

hört 1500-talet. Jag har skäl för detta påstående, dels på grund av reparationen 1650, dels av de spår efter senmedeltida målning, som påträffats inne i orgelhusets ursprungliga stomme vid verkets påbörjade men ännu ej slutförda konservering i samband med Fröjeslunda kyrkas restaurering. Se hur primitivt över- och underlabierna äro intryckta i pipan (fig. 2 a). Kärnan är tunn, utan avfasning, pipfoten klumpig och tung. Små styrskägg utgöra hjälpmedel för underlättning av spelluftens riktning mot överlabiet, en ofta återkommande detalj för äldre principaler. Dessa pipor avvika från Daniel Strähles vidstående elegant och fint konstruerade principalpipor med ordentligt nedpressade labier (fig. 2 b). Ett grundläggande monument för den nordtyskt grundbetonade svenska 1700-talsorgeln är Nordiska museets orgel från Medåkers kyrka i Västmanland. Hülphers uppgiver, att Medåkers församling köpte denna orgel från Hedvig Eleonora kyrka i Stockholm 1759, som i sin tur 1734 förvärvade instru-

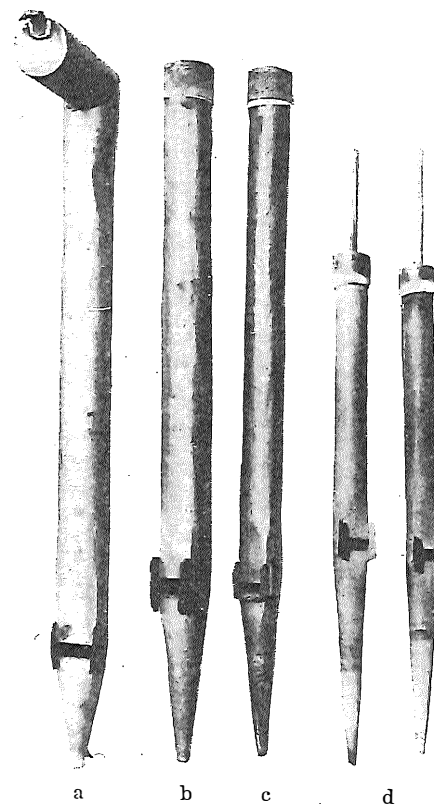

Foto. Nordiska Museet

Fig. 3. Orgelpipor från: a Rådmansö orgelpositiv, Gedackt omkr. 1630. (I Nordiska museet). b–c Medåkerorgeln, Gedackt och Kvintadena, 1600-talet. (I Nordiska museet). d Bälinge orgel, Uppland, Rörflöjt omkr. 1627

mentet från Maria kyrka i Stockholm. Därifrån har det köpts från Storkyrkan, som en gång i tiden enligt Hülphers försålde ett orgelverk till Maria kyrka, vilket Storkyrkan ägde 1498. Men jag tvivlar helt på, att det var denna orgel, som var identisk med orgeln, som Maria kyrka ägde och försålde till Hedvig Eleonora. Medåkerorgelns äldsta pipverk visar utan tvivel nordtysk konstruktion av 1600-talstyp. Är det då möjligt, att av pipor kunna identifiera orgelverk, gjorde manne ej orgelbyggarna piporna i olika variationer, alltefter sin egen smak? Ett sådant påstående är oriktigt, enär behandlingen av de gamla

orgelverken visar, att varje skola och mästare arbetar med sina bestämda detaljformer. Enligt uppgifter av Efraim Lundmark¹ lär Maria kyrka ha förvärvat en nordtysk orgel på 1600-talet. Det är en 1600-talsorgel, såld 1734 från Maria till Hedvig Eleonora kyrka, som är identisk med Medåkerorgeln.² Vi analysera nu till en början Medåkerorgelns pipor (fig. 3, b och c). Innerverkets ursprungliga stämmor, Oktava 4', Oktava 2', Gedackt 8' och Kvintadena 8' jämte Kvinta 2²/₃' ha samtliga en gemensam detaljform. Överlabiet är ej markerat överst utan nedsluttar småningom neremot kärnspalten. Endast en skarp synlig kant begränsar labiets båda sidor. I Nordiska museets orgelsamling finnes ett orgelpositiv, som tillhört Rådmansö kyrka i Uppland. Det lilla orgelverket förvärvades 1631 från Holstein. Undersöker man Gedackten 8' (fig. 3 a) i detta lilla unika instrument, så möter oss en Gedackt 8' med identiskt samma labieform som Medåkerorgelns. Pipan skiljer sig från Medåkers blott därigenom, att den på grund av utrymmesskäl är krökt. En annan anmärkningsvärd detalj visar Rådmansögedackten i sitt ovan till fastlödda piplock. Detta överensstämmer helt med förhållandet för de äldre gedackterna före 1600-talets mitt, som upptill voro täckta med fastlödda lock. Stämningen skedde då istället med sidoskäg. Först från och med 1650 började gedackter, täckta med skinnklädda hattar, att bli vanliga av samma form, som Medåkerorgelns täckta pipor. Slejfernas material och form jämte de tygklädda parallella partierna, i vilka slejferna löpa mellan blindregistren, äro av samma slag såväl i Rådmansöverket som Medåkerorgeln. Jag finner ytterligare stöd i min bevisföring för Medåkerorgelns tyska ursprung vid en jämförelse med pipverket i Bälunge kyrkas orgelverk i Uppland. Detta utgör ryggspositivet till Storkyrkans stora nordtyska orgel, som påbörjades 1627 och stod färdig omkring 1640.² Det är 1600-talsstämmor från detta orgelverk, som Bälungeorgeln äger, nämligen förutom Principalen 8' i fasaden bl. a. även en Rörflöjt 8' och en Viola da gamba 8'. Betrakta vi Rörflöjten (fig. 3 d) se vi den återigen uppträdande identiska labieformen med gedackterna från Rådmansö och Medåker. I detta sammanhang förtjänar Viola da gamban omnämnas. Den vidgar sig småningom uppåt och äger dessutom samma

labium och likartat formade sido- och underskäg som Medåkerorgelns kvintadena (fig. 3 c), som formats till ett litet rätvinkligt böjt hölster kring pipans uppskärning. Denna specialdetalj är tysk. Det framgår av 15—1600-talets tyska gedacktskäg, som Michael Prætorius avbildat i *De Organographia*. Det tjocka blygodset och färgen för Bälungepiporna är av samma tillverkning som Medåkerorgelns pipor av blåviolett blyglans med på vissa ställen inslag av brunartad skiftning. Isoleringen är uppdragen som breda, mörkröda band av färgämnet, som strukits utmed alla fogar, alldeles likartat för såväl Bälunge som Medåker. Föreligger icke redan genom dessa jämförelser en sådan påtaglig detaljerad likhet de bägge orglarnas ursprungliga pipor emellan, att de ej blott kunna synas utgångna från samma orgelverkstad utan även kunna tillskrivas samma orgel? Är detta ett orimligt påstående? Nej, det troliga är, att det förhållit sig så. Medåkerorgelns niostämmiga väderlåda är sannolikt identisk med öververkets niostämmiga väderlåda i den stora orgeln, som Storkyrkan beställde från Frauenburg i Preussen 1627. Väderlådan har delvis behållit sina egna och hopplöckats med andra stämmor från orgeln till en självständig mindre orgel, ej längre brukbar för den stora orgelombyggnaden i Storkyrkan, som skedde mellan 1690—1698 av den tyske orgelbyggaren Georg Weitzig. Till detta gamla öververk hör då också Medåkerorgelns nuvarande klaviatur, den gamla Storkyrkoorgelns tredje manual. Om Maria kyrka enligt Hülphers efter en invigning 1634 emottagit någon orgel från Storkyrkan, måste den ha utgjorts av den gamla Frauenburgerorgelns delar av öververket, identiska med den nuvarande Medåkerorgelns innerverk, som sedan tillbyggs med en Principal 8' och ett nytt regerverk till en självständig kyrkorgel för Maria kyrka. I annat fall är Medåkerorgeln en annan orgel, som Maria kyrka beställt från en nordtysk orgelverkstad på 1600-talet från Frauenburg i Preussen. Men Medåkerorgeln är i sin uppbyggnad icke en från början enhetligt byggd orgel utan ett av 16—1700-talsdelar hopplöckat orgelverk. Utrymmet och platsen tillåter emellertid ej, att jag här inlåter mig på en detaljerad bevisföring för Medåkerverkets identitet med den gamla Frauenburgerorgeln. Vi få istället inskränka oss till det som är det viktigaste för fortsättningen, nämligen att Medåkerorgelns ursprungliga pipverk, väderlåda och klaviatur bör tillskrivas en nordtysk

¹ I uppsats i Nya Dagbl. Allehanda d. 18 april 1929: En märklig orgelhistoria

² Sveriges kyrkor. Storkyrkan, del I av Johnny Roosval.

1600-talsskola. Det är av vikt att ingående studera dessa delar, eftersom deras tyska ursprung avbildar de detaljer från den tidens orgelbyggeri, som varit grundläggande för våra inhemska orgelmästare, främst Johan Niclas Cahman.

Det gamla pipbeståndet har redan analyserats. Väderlådan är konstruerad för fem pipgrupper, av vilka basen är förlagd till mitten, mellanregistret utåt vardera sidan och diskanten slutligen mellan mitten och sidopartierna. Väderlådans femdelning markeras av de tjocka små spontluckorna med avfasade kanter, som tätt tillsluta väderlådans bakre del. Ventilerna äro smala och avlångt prismatiska med främre ändan avfasad snett neråt. De styras av tvenne ledstift och tillslutas av tvenne fjädrar. En pumpetstång med pumpetpåse förbinder ventilen med abstraktregeringen.

Cahman-
tiden om-
kring
1700—
1736.

Väderlådor av ovannämnda typ har Cahman använt för sina orglar. Ett för oss ytterst värdefullt bevis på en väderlåda av Cahman är den, som ingått i Djura kapellorgel i Dalarna, vilken dessförinnan byggts för Leksands kyrka 1720. Väderlådan är femdelad, men de små spontluckorna till luftkistan har Cahman konstruerat med raka kanter. Ventilerna gå tillbaks på den nordtyska formen, men äro plattare med avrundade sidor och hålkellad framända i stället för snett avfasad. De antaga formen av små flatformade båtar, och styras ej i sin gång av ledstift vid sidorna utan av ett styrtstift, som i en skåra löper genom ventilens främre ända. Ventilens bakre fäste betecknar ett framsteg från Medåker. Den är ej fästad med skinn under en tvärlist som i den tyska lådan, utan med ett stift i det bakåt utskjutande skinnet, som kläder ventilen. Den blir därigenom losstagbar. Ventilen har haft en fjäder och varit utrustad med pumpetstång och pumpetpåse. Den gamla Djuraorgeln upplyser oss ingenting om den regerverksmekanism, som Cahman brukat. Den i Djura använda är av ett betydligt yngre datum. För att få en föreställning om hur Cahman överförde tangentrörelsen från klaviaturen till väderlådans ventiler, måste vi vända oss till de magasinerade delarna av Årsunda kyrkas orgel i Gästrikland, som 1714 byggdes för Ovansjö kyrkas räkning men försålles till Årsunda 1789. De ursprungliga delarna av denna Cahmanorgel utgöras av den gamla orgelfasaden, en stor del av pipverket jämte regerverket och möjligen klaviaturen. En rekonstruktion

av denna orgels regerverk bör ha tett sig på följande sätt. Över klaviaturen inåt från orgelns framsida var vällbrädet fastsatt. Under den överliggande väderlådans främre och bakre del sitta tvenne längsgående vinkelklossar med vinklar, av vilka de främre mottaga vällarnas abstrakter och de bakre de under väderlådan liggande horisontala abstrakterna. Ventilen blir med pumpettrådens fäste i den bakersta vinkelarmen medelst abstrakterna förbunden med sin tangent nere vid klaven. Abstraktfästet i tangenten sker sedan med en anhängstråd och en lädermutter. Cahman har i föreliggande fall använt en mekanik, som kan benämnas *dragande abstraktregering*. Vad hans utformning av piporna beträffar, så visar den på vissa ställen drag av de förut beskrivna tyska labieformerna, i föreliggande fall Oktava 4', som dessutom äger de med Medåkerorgelns oktavstämma likartade styrskäggen för riktningen av luftströmmen. Detta bevisar otvivelaktigt Cahmans förtrogenhet med nordtyskt pipbestånd från 1600-talet och dessutom med tidens väderlådskonstruktioner. Hans mekanik har otvivelaktigt då även påverkats av tysk 1600-talskonstruktion. Men att Cahman samtidigt slog in på en självständig väg, har redan detaljer i väderlådan ådagalagt. Han utformar samtidigt det eleganta svenska piplabiet, som i smärre variationer blir bestående hela 1700-talet igenom in på 1800-talet. Formen utgöres av ett i blygodset omsorgsfullt nedpressat över- och underlabium. Det övre avslutas med en halvcirkel och det undre antager formen av ett halvcirkelsegment. Utmärkande för hans gedackter är en mycket hög uppskärning (fig. 2 d). En egendomlighet visar uppskärningen och skäggens konstruktion för Cahmans Kvintadena. En hög uppskärning och tvenne sidoskägg är ej den ändamålsenliga formen för kvintadenans tonalstrande verktyg. För att få den att slå över i duodeciman samtidigt med grundtonen, bör uppskärningen vara tämligen låg och pipan av en trängre mensur. Tonen blir därigenom försenad, men för att påskynda en så snabb tonansats som möjligt, omgives uppskärningen av det luftströmsamlande tredubbla skägget, som vi förut mött i 1600-talskvintadenan. Cahmans Kvintadena är snarare en Gedackt, men Hülphers uppgiver stämman som Kvintadena i förteckningen över de gammalsvenska dispositionerna, vilket förhållande jag härvidlag ej helt kan lämna utan kritik. Cahman har i varje fall tydligen ej konstruerat den vanliga tekniska detaljen för

den riktiga kvintadenatonens framlockning. Ur rent konstruktiv synpunkt borde stämman snarare gå under benämningen Gedackt. Alldeles samma form som i Årsundaorgeln antager 16-fotskvintadenan i Djuraorgeln. Basen i Årsunda är emellertid konstruerad av träpipor med tredubbelt skägg. Det ursprungliga pipmaterialet är betydligt mera bevarat i Djura än i Årsunda. En utomordentligt ståtlig anblick erbjuder Spetsflöjten 8', som med sina höga koniska öppna pipor är en av orgelns solostämmor. Överlabiet formar sig till den för de koniska öppna flöjterna karaktäristiska spetsformen, och uppskränningen begränsas åt sidorna av tvenne sidoskägg. Ett annat soloregister är Rörflöjt 8' med små korta rör på piphattarna. Såväl användningen av dessa register som pipornas utformning kommer att sätta sin prägel på det kommande svenska orgelbyggeriet. Vid en jämförelse av denna Rörflöjt med den, som förekommer i Bälingeorgeln från 1600-talet, framgår det, att Cahman verkligen avser en bestämd klangfärg, som han skapat med de korta rören. Dessa äro hjälpmedlen för att ge stämman karaktären av Rörflöjt, Rörkvintadena istället för de längre rören, som ge klangfärg av en Rörgedackt. Orgelmetallen för innerverkets pipor innehåller övervägande bly. Fasadpiporna däremot äro av engelskt tenn. Den gamla orgelfasaden i Djura kapell, som inom sig sluter en modern orgel, är en av grundtyperna för de svenska 1700-talsfasaderna. Fasaden i Djura (fig. 4) avbildar klart och tydligt stämmornas fördelning på innerverkets femdelade väderlåda med vilken fasadens Principal 8' stått i förbindelse med fyrkantiga konduktur. Basen utgör efter sitt läge på väderlådans mitt fasadens mitturell. Den bildar den utåt synliga delen av den innanför stämma efter stämma uppbyggda pelarstommen, vars arkitektoniska samklang psykologiskt avspeglar och formar sig i den mäktigt rundade mitturellen. En motvikt mot denna tyngd bli sidoturellerna, som avteckna mellanregistrens läge utåt lådans båda sidor, varefter de nedersta plana mellanpartiernas fina pipor angiva väderlådans diskantpartier på var sida om basen där de samtidigt uttrycka diskantens ljusa, spetsiga ton. De övre plana fälten ha endast en dekorativ uppgift att fylla. Fasaden uppbär hela Principalens oktavläge från grova C till trestrukna c.

Medan vi uppehålla oss vid Principalen så låt oss undersöka något av Cahmans mensurer. Vid en jämförande uppmätning av

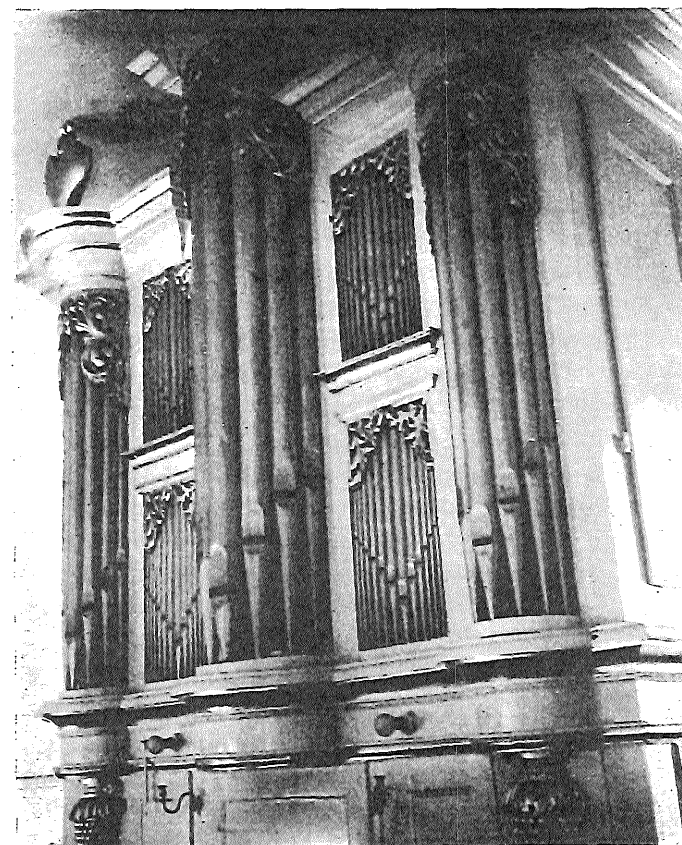

Foto. B. Wester

Fig. 4. Orgelfasaden till Leksands kyrkorgel 1720 nu i Djura kapell. Dalarna.

de båda principalmensurerna i Årsunda och Djura, gör man den iakttagelsen, att Cahman småningom går från en smalare till en något vidare mensur. Medan genomskärningen i Årsunda mäter i *m. m.*¹ för C: 124, c: 71.5, c₁: 42.5, c₂: 22.5 och c₃: 13 så mäter Djura för C: 128, c: 74, c₁: 42.5, c₂: 25 och c₃: 14.5. Labiebredden i Årsunda mäter för C: 96, c: 55.4, c₁: 32.5, c₂: 19 och c₃: 10.5 och för Djura, C: 97.5, c: 57, c₁: 32.8, c₂: 20 och c₃: 11.5. Labiets uppskränning för de båda principalstämmorna är betydligt ojämn, men om man räknar med att ojämnheterna sinsemellan taga ut varandra erhålles ett medelvärde för båda stämmorna till C: 31,

¹ Alla mensurmåtten ange *m. m.* mått.

c: 17, c_1 : 11, c_2 : 7 och c_3 : 5. Under det att genomskärning och labiebredd således ökas, så förhåller sig uppskärningen mera konstant. Den ojämna, något toppiga uppskärningskurvan i Årsunda bevisar, att Cahman varit tvungen att skära upp vissa pipor högre i labiet¹ för att få den bestämt åstundade principalklangen, som i hans Årsundaorgel återgår på den nordtyska trängre mensurerade Principalen av ljus, klar ton med långsam stryckning, en mensur, som sedan något vidgas efter den svenske mästarens stilideal. Vi skola av fortsättningen se, att det går mot vidare principalmensurer i Sverige ett stycke längre in på 1700-talet, liksom det gjorde på andra sidan Östersjön i Tyskland i den samtida under överygande fransk influens stående Andreas Silbermannstilen. En helhetsbild av Cahmans principalmensur återger diagrammet från Djuraorgeln (fig. 5). Mensuren är ej jämn utan variabel, en företeelse som ej blott utmärker de nordiska mästarnas orgelbyggeri, utan även de nordtyska. Jag ämnar framlägga ytterligare bevis för Cahmans nordtyskt betonade orgelmensurer med en liten undersökning av ännu några stämmor. Detta gäller aliquoten, Kvinten $2\frac{2}{3}'$ i Årsunda. I nordtyska dispositioner förekommer Kvinten dels i form av den vidare, Nasarden dels som den trängre mensurerade Kvinten, den s. k. Scharfkvinten, som skall mäta trång principalmensur. Därför bör den jämföras med en trång principal av närmast liggande fottal, exempelvis Oktava $2'$ (= Principal $2'$). Tonen E av Kvinta $2\frac{2}{3}'$ i stora oktaven mäter samma genomskärning, labielängd och labiehöjd som ton E för Oktava $2'$. För att pröva med nordtyska originalregister så låt oss jämföra Medåkerorgelns Kvint $2\frac{2}{3}'$ med närmast liggande oktavstämmor, Oktava $2'$ och $4'$. Dessa mensurer i motsvarande oktavlägen ligga i mycket nära överensstämmelse med Kvinten. Även med orgelns 8 fotsprincipal i respektive oktavläge överensstämmer Kvinten praktiskt taget fullständigt. Principalen i Medåker står Årsundapricipalen ganska nära i mensuren. Den mäter i genomskärning för C: 112, c: 72, c_1 : 40, c_2 : 23 och c_3 : 15. Jfr sid. 59.

Vi ägna nu några rader åt Cahmans dispositioner. Redan orglarna från Årsunda och Djura ha varit levande bevis för Cahmans tyskbetonade dispositioner. Årsundaorgeln upptager följande register, Principal $8'$, Oktava $4'$, Kvint $3'$ ($= 2\frac{2}{3}'$), Oktava

¹ Detta förefaller mig vara ett påtagligt bevis för Cahmans ofta tränga canceller, som Hülphers framhäver.

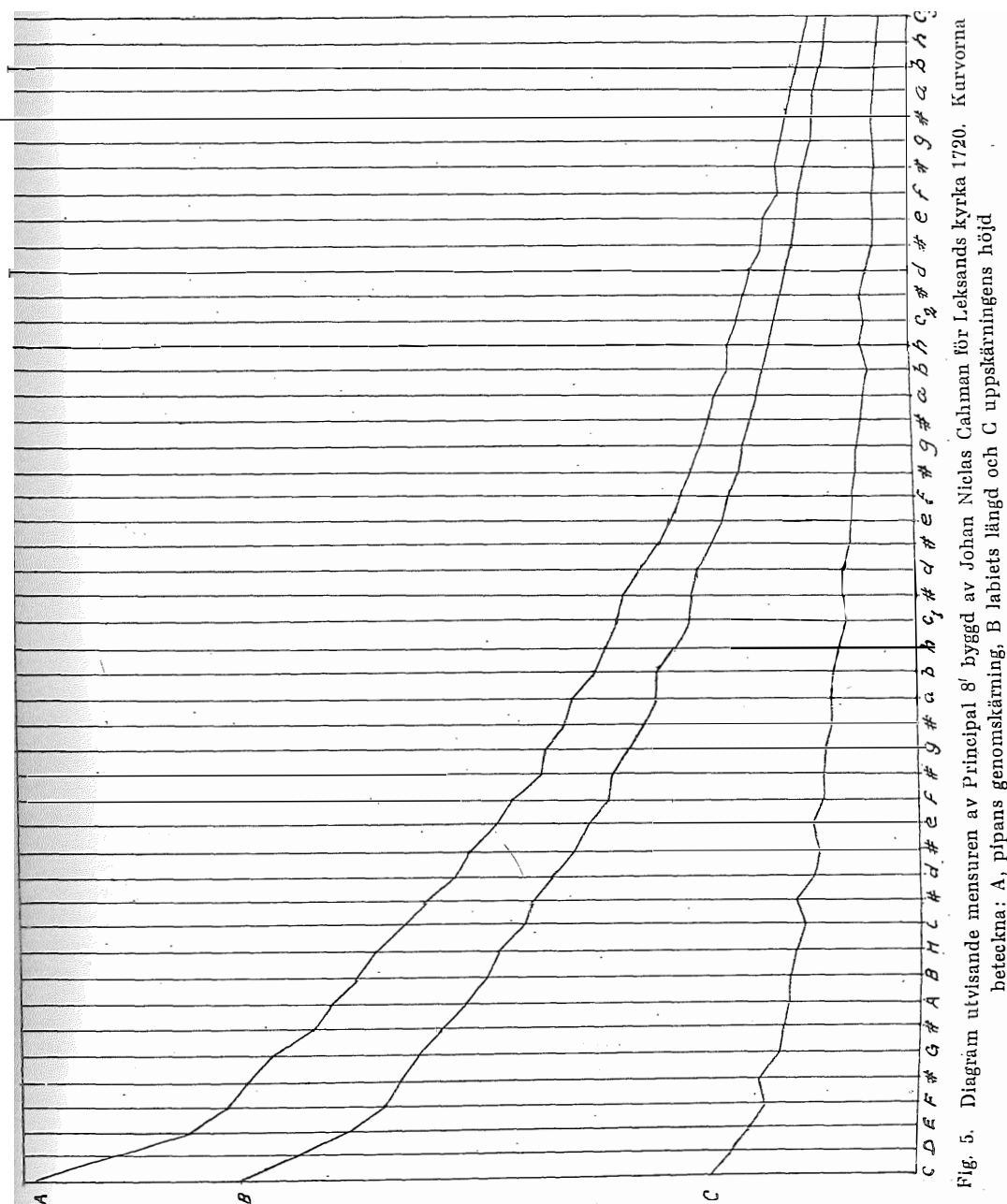

Fig. 5. Diagram utvisande mensuren av Principal $8'$ byggd av Johan Niclas Cahman för Leksands kyrka 1720. Kurvorna beteckna: A, pipans genomskärning, B labiets längd och C uppskärningens höjd

2', Decima 4. Sesquialtera 2-kor, Scharf 3-kor, Kvintadena 16', Flachflöjt 8' och Trumpet 8'. Om denna disposition analyseras framgår det att 8 fotstonen, Principalen, strävas upp av Oktava 4', Kvint $2\frac{2}{3}'$ och Oktava 2'. Av aliquoterna förekommer förutom Kvint $2\frac{2}{3}'$ även Decima 4'. Vad denna sistnämnda stämma beträffar, så återkommer jag till den senare. Principalklangens framhåves till skärpa av mixturerna, först den instrumentalimiterande Sesquialteran i sammansättning $2\frac{2}{3}'$, $1\frac{3}{5}'$ och Scharfen, som i föreliggande fall bör vara disponerad $1'$, $\frac{2}{3}'$, $\frac{1}{2}'$. Kvintadenan 16' är en slags undersats, (Kombinationston). Solostämman återfinnes under benämningen Flachflöjt 8'. Trumpet 8' avslutar dispositionen. Av liknande slag ter sig Djuraorgeln, men förutom Kvint $2\frac{2}{3}'$ förekommer där ännu en Kvint $5\frac{1}{3}'$. Sesquialteran och Scharfen äro utbytta mot en 4-korig mixtur. Solostämmorna utgöras av Spetsflöjt och Rörflöjt. Se vi på en av Cahmans tidigaste dispositioner, möter oss 1700 i Wirestads kyrka i Småland den typiska tyska Tertianen, den nordtyska tersmixturen, sammansatt av $1\frac{3}{5}'$ och $1\frac{1}{3}'$. I en av hans längre fram disponerade orglar i Öster Lövsta från år 1725 brukas den nordtyska vidare mensurerade Kvinten, Nasard $2\frac{2}{3}'$, som Kvint till Principal 8' och i mixturdispositionen ingår den instrumentalimiterande Rauschkvinten. Blott dessa enstaka dispositioner äro tillräckliga bevismedel för att framhäva, att den svenska Cahmanorgeln under 1700-talets första decennier disponeras med ett stort antal av de stämmor, som äro utmärkande för den nordtyska barockorgeln. Dessa register i Cahmanorglarna äro av principaler, Principal, Oktava och Kvint, av mixturer, Mixtur, Scharf, Sesquialtera, Rauschkvint och Tertian, av gedackter, Gedackt-, Kvintadena och Rörflöjt, av solostämmor, de koniska flöjterna, Spetsflöjt och Flachflöjt. På samma gång som principalklangens förstärkes och förtydligas med kvinter och olika mixturer, så får orgeln sin riktoniga karaktär genom solostämmorna. Jfr det nordtyska förhållandet, sid. 47.

Innan vi lämna Cahmantiden måste det egenartade förhållandet med den hos Cahman och hans lärjungar ofta återkommande stämman Decima 4' närmare undersökas. Enligt mitt förmenande är Deciman ett tersregister av $3\frac{1}{5}$ fotston, vilken i likhet med andra aliquotregister efter äldre bruk avrundas till fottalet 4.¹

¹ Enligt C. Sachs, Reallexikon der Musikinstrumente, är Decima, Dez, Dezem en gammal benämning för Ters $3\frac{1}{5}'$.

Deciman användes även av Daniel Strähle och Olof Hedlund, och i ett par fall som $3\frac{1}{5}$ fotston till 8 fotston. En ters av $3\frac{1}{5}'$ kan ej förstärka annat än 16 fotston. Är Deciman en missförstådd användning av dessa orgelbyggare eller förhåller det sig på annat sätt? Deciman kunde i vissa fall också uppträda som en felbenämning för Oktava 4', men då ifrågavarande svenska orglar redan äro disponerade med Oktava 4' finnes väl ingen anledning till, att de disponerats med tvenne oktavstämmor av samma fottal. Disponeringen med registret Decima 4' har sannolikt ej varit ett missförstått bruk av våra svenska orgelbyggare. Ett bevis därför föreligger i Daniel Strähles 1738 byggda orgel i Svärdsjö kyrka i Dalarna nu i Bingsjö kapell.² Där förekommer Decima $3\frac{1}{5}'$ till 8 fotston. Undersöker man denna stämma, framgår det, att lägsta pipans ton är E. Längden överensstämmer med lägsta pipan för en ters av $3\frac{1}{5}$ fots längd. Låt oss nu återgå till den nordtyska skolans framhävning av bestämda deltoner, som där sker med kvinter men ej med terser, vilket härvidlag är det anmärkningsvärda för Sverige. De tyska mästarna i Sverige på 1600-talet ha redan använt sig av bruket med framhävning av deltonsstämman Decima 4' bl. a. Hans Henric Cahman i Riddarholmskyrkans orgel och Paul Müller i orgeln i Stora Tuna kyrka i Dalarna, vilket sedermera övergått till de under 1700-talets förra hälft verksamma svenska mästarna.

Att Cahman ej stod främmande för vackert intonerade stråkstämmor, visar hans Salcional 8' i Bjursås gamla orgel i Dalarna, som utgjort delar av den gamla Cahmanorgeln byggd för Kristine kyrka i Falun 1728. Man igenkänner de fina Cahmanlabierna, och luftströmmen styres av tvenne sidoskäg. Pipan vidgar sig uppåt, en grundform, som återgår på formen för tyska stråkstämmor. Jfr Viola da gamban 8' från Bältingeorgeln!

Cahman, den inledande och grundläggande mästaren för 1700-talets orgelbyggen, utbildade i sin konstanda lärjungarna Daniel Strähle och Olof Hedlund.

Medan Cahmans orgelfasader forma sig till en mäktig och reslig arkitektur, så äro Strähles av en raffinerad elegans. Den primära orsaken ligger däri, att Daniel Strähle mest använde sig

Strähle-Hedlund-tiden
1730—
1748.

¹ Enligt Mahrenholz: Die Orgelregister.

² Denna orgel är beskriven av förf. i Fornvännen häft 6, 1930: »Våra gamla kyrkliga orgelverk».

av 4 fotsprincipal. De mindre måtten möjliggjorde en smidigare utformning av såväl fasadstommen som de smäckra och smala piporna, på vilka speciellt de spänstiga pipfötterna tilldraga sig uppmärksamheten. Det är av dessa, som man genast märker Strähles handlag på större delen av Fröjeslunda kyrkas gamla Principal 4', som tillsammans med hela verket undergick en förnyelse 1739 under nämnda mästaress ledning. Stråhletidens kännetecken utgöres bl. a. av 8 fotsgedackten i denna orgel, där den Cahmanskolade lärjungen använt sig av sin läromästaress förut omtalade välformade labier och höga uppskränning. Stilen bekantar man sig med i Strähles originalinstrument i Bingsjö kapell (fig. 2 f). Strähle har det ändamålsenliga kvintadenaskägget utbildat (fig. 2 e), som utgöres av ett lågt hölster med avrundade hörn. Denna form är sedermera allmänt brukad i Sverige under 1700-talet. Bingsjöorgelns väderlåda har i sitt nuvarande bestånd rekonstruerade ventiler efter de ursprungliga, som äro av betydligt bredare form än Cahmans. Strähle har snidat avlånga klossar med smala avfasade kanter. Liksom Cahman styr Strähle ventilen ute vid ändan med ett styrtstift, men han brukar även en annan styrning, nämligen tvenne ledstift utmed ventilens båda sidor, som hans lilla väderlåda för Fröjeslundaorgeln visar. Denna ventilstyrning förekommer i Olof Hedlunds orglar. Förträffliga väderlådor av honom ingå i hans ännu i bruk varande för Torstuna 1738 och Björklinge 1742 byggda orglar. Ventilerna äro här återigen prismatiska, och stå formellt sett Cahmans ventiler närmare än Strähles, som äro bredare.

Undersöker man ventilmekaniken i Torstuna, märker man att ventilfästet överensstämmer med Cahmans, d. v. s. att ett stift fäster ventilen bakåt. Hedlund tilltrycker emellertid ventilens bakre del dessutom med en fasthållningsfjäder. Ventilen tillslutes av tvenne tilltryckningsfjädrar under sin främre del. Den mekaniska ledningen är identisk med Årsundaorgelns rekonstruerade. Registerdragens rörelser överföras till väderlådans slejfer med upprättstående vällar under lådan. Såväl abstrakt-register som ventilmekaniken återkommer i hans senare 1742 byggda Björklingeorgel. Strähles registermekanik bör ha varit av samma slag som Hedlunds. Bevisen härför föreligga i de ännu bevarade åttkantiga ovalformade vällarna i Svärdsjö kyrka, där f. ö. inget annat återstår av den gamla orgeln än fasaden med 4 fotsprincipalen. Bälgsystemet i Björklinge utgöres av Olof Hed-

lunds originalbälgar. En bälgställning bildar en ram för en överliggande och tvenne underliggande kilbälgar, som förena sig i en gemensam luftarm, från vilken bälgarnas snutventiler hållas tillgängliga genom losstagbara luckor, som tillslutas med små fina knapar. Den tidigare daterade Torstunaorgeln får sin spelluft från en bälgapparat av samma konstruktion, som Hedlund efter allt att döma av de delar, som finnes kvar i Årsunda, hämtat från sin läromästare. Men att Daniel Strähle använt sig av ännu äldre förebilder framgår av hans bälgi i Bingsjö, som tillhört orgeln i Svärdsjö. Den är ingen faltbälgi utan en spannbälgi, där flera hopkopplade falter skilja bälgborden från varandra. En god bibehållen typ på en sådan bälgi är den, som tillhört Torsångs positiv från år 1652, nu bevarad i Ornässtugan i Dalarna. Övergå vi slutligen till dispositionerna, så är det utmärkande grunddraget för Strähle, 4 fotsprincipal mot 8 fotskvintadena och för Hedlund 8 fotsprincipal mot 16 fotskvintadena. Den sistnämnda är konstruerad i tjockt blygods ända ner i grova oktaven med samma form på intoneringskägget som Strähles. Strähle disponerar mixturregistren övervägande med Scharf och Sesquialtera, Hedlund däremot med fyrkorig mixtur. F. ö. möter oss i dispositionerna samma nordtyskt betonade Cahmanstil. Om vi jämföra Hedlunds 8 fotsprincipaler med Cahmans framgår det, att föreliggande period betydligt vidgat principalmensuren. En återblick på Cahmans principal 8' i Djuraorgeln ger i genomskärning för C: 128, c: 74, c₁: 42.5 och c₂: 25. Principal 8' i Hedlunds Torstunaorgel, 1738, däremot i genomskärning för C: 135, c: 80.5, c₁: 46.¹ Labielängden i Djura var för C: 97.5, c: 57 och c₁: 32.8, medan Torstunaprincipalen mäter C: 100, c: 61, c₁: 36. Att Hedlund ej ändrat utan fasthållit denna mensur bevisas från några andra av hans orglar, nämligen den 1742 daterade Björklingeorgeln där C i genomskärning mäter 135, c: 80.2, c₁: 46.1 och labielängden för C: 100.5, c: 60.5 och c₁: 35.2. En komplettering med en av hans sist byggda orglar, Rasbo kyrkas orgel i Uppland från 1748, ger samma resultat. Av Olof Hedlunds solostämmor påminner Rörflöjtarna med korta rör närmast om Cahmans Rörkvintadena.

Sedan den svenska kyrkorgeln förts fram till denna period har den blivit så att säga mera självständigt svensk i dispositioner

¹ Den sista oktaven ej uppmätt.

och mensurer. De föregående periodernas tyska bruk med framhävning av speciella deltoner, härvidlag Deciman, förekommer nu ej mer. Kvinten har blivit den bestämmande aliquottonen i bestämt talförhållande till det grundläggande principalfottalet. Sesquialteran är i de flesta fallen ej använd bland mixturstämmorna. I dess ställe förekommer stundom en 2-korig Kornettin, som Cahman redan disponerat i sina pedalmixturer bl. a. i Västerås domkyrkoorgel 1702 och Strängnäs domkyrkoorgel av år 1727. I närvarande period dyker Kornettinen upp som manualmixtur. Stämman bör identifieras med den gammaltyska Kornetten, som i mindre sammansättning även kunde innehålla enters. Gren och Strähles principalklang i respektive dispositioner förtydligas med Scharfmixturen. I väl avvägd proportion till principaler och gedackter står solostämmor, vilka mer än i de föregående perioderna understryka orgeldispositionernas riktoniga karaktär. Ett bra bevis härför var Järfsö orgel i Hälsingland, byggd 1754, som upptog följande disposition: Principal 8', Oktava 4', Oktava 2', Kvinta $2\frac{2}{3}'$ Scharf 3-kor, Kornettin 2-kor, Kvintadena 16' och Gedack 8'. Solostämmorna äro Flachflöjt 8', Rörflöjt 4' och Blockflöjt 2'. Härtill kommer Basun 16' och Trumpet 8'. Principalmensuren har med dessa orgelmästare ytterligare vidgats. Ett praktfullt bevis är Grens och Strähles monumentala skapelse, Hedemora kyrkas orgel från 1757. Fasadens uppbär både 8 fotsprincipalen och öververkets Principal 4'.

Vi ha hitintills mest framhåvt grundstämman vid studiet av mensurerna. I Järlåsa erbjuder emellertid resterna av den gamla Gren- och Strähleorgeln ett närmare studium av innerverkets pipbestånd.¹ För att få en föreställning, om hur mensurerna vidgats från 1600-talet och till 1700-talets mitt kan det vara lämpligt att jämföra några stämmor i Järlåsaorgeln med Medåkerorgeln, som i tiden bör dateras från 1625 till 1650.

¹ Orgeln byggdes 1754 för Väster Lofsta kyrka i Uppland och försålles i senare tider till Järlåsa. Liksom många av våra gamla orglar har ej heller orgeln i Järlåsa fått behålla alla sina ursprungliga stämmor. Av dessa återstår Principal 4' i fasaden, Gedack 8', Oktava 2' och Spetsflöjt 4'. Att den nuvarande Borduna 16' ej är ursprunglig är självfallet, då fottalet står i för stort talförhållande till Principal 4'. Den utgör i stället en utökning och ombyggnad av den gamla Kvintadenan 8'. En ny Principal 8' har tillsatts. De nuvarande Fugara 8' och Vox kandida 8' ha ersatt den gamla Kvintan 3' och Mixturen 4-kor. Den ursprungliga 8 fotstrumpeten är utbytt mot en modern Salcional 8'.

Medan tonen c i lilla oktaven i Medåker för Gedack 8' i genomskärning mäter 53.6, labielängd 41.8 och labiehöjd 19.8, mäter motsvarande stämmas pipa i Järlåsa i genomskärning 64, labielängd 50 och labiehöjd 24. Medåkers Kvintadena 8' mäter för samma ton i genomskärning 45, labielängd 36 och labiehöjd 12.8, medan c för lilla oktavens Kvintadena i Järlåsa i genomskärning mäter 59, labielängd 46 och labiehöjd 19.8. Oktava 2' i Medåker mäter för lilla oktavens c i genomskärning 38.8, labielängd 29 och labiehöjd 10.8. Järlåsa mäter för samma stämmas ton i genomskärning 49.3, labielängd 38.4 och labiehöjd 13.4. Kvintadenan blir genom vidgad mensur och högre uppskärning fylligare till tonen och kvintar därmed mindre skarpt mot sin grundton. En med vidgad principalmensur förenad fyllig principalklang utan alltför mycket strykning av tonen och en fylligt avrundad gedacktklang synes mig vara grunddraget för Grens och Strähles disposition, som förstärkes av oktav- och kvintregister, förtydligade av mixturerna Scharf och Kornettin. Dispositionen förlänas samtidigt en riktonig karaktär av det varierande urvalet ur solostämmornas flöjtgrupp. Med dessa ord karakteriserar jag den svenska 1700-talsorgeln, sådan den omvandlats under nämnda mästares bearbetning, en påtaglig skillnad från de trängre nordtyska mensurerna och skarpare klangerna, till vilka ännu Cahman bevisligen anslutit sig.

Självständigare svenska dispositioner och mensurer utmärkte föregående period. I den närvarande perioden gäller detta även orgelmekniken. Carl Wählströms orgel, som byggdes för Svinnegarns kyrka 1769, är av en helt annan konstruktion än den, som uppträtt under de föregående perioderna. I stället för dragande abstraktregering med vinklar föreligger här *hävstångsmekanik*. Innertangenten är förenad med en bakom denna lägre liggande rak hävstång, i vars bakre ända en abstrakt är fästad, som står i förbindelse med sin väll vid det ovanför anbringade vällbrädet. Att märka är, att vällbrädet härigenom i stället kommer att ligga på orgelns baksida, så att ett tomrum uppstår bakom klaviaturspeglens. Denna kan borttagas, varigenom en lättare justering framifrån kan ske av innerverkets mekanik. Väderlådans spontbräden ha förlängts, och ventilerna få en annan form än de föregående periodernas. De utgöras nu i stället av långa, tjocka klossar med de nedre partierna avfasade såväl vid framändan

Wählström-Svalbergtiden
1756—
1775.

som åt sidorna. Ventilen löper ej längre utmed ledstift, utan i ventilens framända är en ögla infästad. Med denna leder ventilen mot ett styrtstift. Fjädrarna äro reducerade till en. Mekaniken återkommer i Jumkils kyrkorgel, byggd 1770 av Mathias Svalberg och dennes kompanjon Nils Söderström.¹

Pumpetpåsar förekomma emellertid *icke* i Jumkil. Anhängstråden från ventilen går rakt igenom ett fint borrat hål i väderlådans botten.²

En annan märkbar detalj föreligger i de här horisontala små hävstångsarmarna, som under väderlådans bakre del överföra abstraktens rörelse till den överliggande pumpettråden till ventilen. Det är blindklaven, som uppträder. Även pipornas form har undergått förändring. Överlabierna äro numera långdragna och sidoskäggen betydligt förlängda. Pipfötternas nedersta del är ej rundad efter pipstockens hål, utan slutar i raka, skarpa, tvärt avhuggna kanter. Har förändringarna i mekaniken månne skett först med Wählström och Svalberg? Jag har tyvärr ej lyckats identifiera någon väderlåda och mekanik från Gren och Strähles verkstad, men det förefaller mig dock troligt att dessa just börjat använda sig av hävstångsmekaniken,³ som sedan övertagits till fortsatt bruk av lärjungarna Wählström, Svalberg och Schwan.

Wählström-Svalbergtiden blev emellertid kort. Samtidigt med dem levde Gren och Strähles berömdaste lärjunge, Olof Schwan, som inom kort genom sin konstskicklighet vida överträffade både Wählström, Svalberg och alla med dem samtidiga mindre orgelbyggare.

Olof Schwan gör i sanning skäl för namnet den svenske Silbermann. Han framhäver sin överlägsna förmåga såväl i konstruktionen som dispositionen. Den mekanik, som behandlats under närmast föregående period, använder Schwan i sin tolvstämmiga orgel, byggd 1783 för Börstils kyrka i Uppland. Schwan har delat väderlådans i tvenne lådor, s. k. c och cisslådor.⁴ Avsikten

¹ Söderström var fiskal och organist i Sala.

² Om en senare restaurering förelegat är ovisst, i annat fall föreligger här ett bevis för en tidig användning av det system, som brukades under 1800-talet.

³ Abstrakt- och hävstångsmekanikerna kunna naturligtvis uppträda i flera variationer.

⁴ För orglar i samma storlek som denna har förut använts endast en väderlåda med sleifernas dragning anbringad till lådans ändar.

är helt naturligt att åstadkomma en bättre fördelning av lufttrycket för spelluften. Vardera lådan är bakåt tillsluten av trenne spånter. Slejferna dragas ej som förut från lådans sidor, utan kraften från registervällens hävstångsarm verkar med en järnvippa mitt på slejfen, där denna löper fram i mellanrummet mellan de båda väderlådorna. Schwans ventiler äro av samma form som de under Wählström-Svalbergtiden beskrivna och tillslutas av en tilltryckningsfjäder. Bakåt förekommer dessutom fasthållningsfjäder. Pumpetpåsar äro alltså i bruk. Samma väderlåda även med en blindklav återfinnes i hans 1806 byggda orgel för Waksala kyrka i Uppland. Bälarna i Börstil utgöras av trenne stora bredvid varandra liggande kilbälgar, som förena sig i en längsgående luftarm. Bälarna äro här av samma bearbetning som Järlåsaorgelns bälgar. En utomordentligt ståtlig anblick erbjuder Börstilorgelns fasad. Den är fullt jämförbar med en mindre Silbermannorgel i Tyskland. Bruset av fasadens 8 fotsprincipal sveper på ett hänförande vackert sätt över den spelandes huvud. Just inför detta orgelverks majestät förnimmer man den psykologiska kraft, som de ljudande orgelfasaderna förmedla. Vid andragning av registren bringas orgeln till ett klingande fortissimo, men registreringen måste ske övertonsmässigt för att framhäva den riktiga orgelklangen. Med den ljudande fasadprincipalen 8' som grund, andrages i tur och ordning Oktava 4', Oktava 2', Kvint 2 ²/₃' och Ters 1 ³/₅'. Därmed är fortissimospelet pressat till sin spets. Det avrundas vid ytterligare andragning av Gedackt 8', Rörflöjt 4' och som undersats Borduna 16'. Men det silverglänsande orgelbruset dämpas småningom till en andäktig religiös stilla betraktelse, då registren undan för undan slutas i följande ordning Borduna 16', Ters 1 ³/₅', Kvint 2 ²/₃', Oktava 2', Principal 8' och slutligen även Oktava 4'. Nu ljuda endast Gedackt 8' och Rörflöjt 4' och då även Gedackten bringats till tystnad, står den vackra, svagt kvinterande Rörflöjten 4' som ett stilla från fjärran viskande eko till det strax förut lidelsefyllda orgelbruset. En fullkomligt jämn avtagande tonstyrka erhålles vid en smidig och påpasslig hantering av registerandragen. Man får en förnimmelse av den betydelse, som den gamla registreringskonsten betydde för orgelspelet, vilken i nyare tids jätteorglar tyvärr alltför mycket mekaniserats med hjälp av registersvällarne, rullsvällaren och balanstrampen. Den gamla orgeln i Börstil är synnerligen väl bibehållen och dess pipor ge

en föreställning om den höga nivå, som orgelpipornas tillformning nått vid 1700-talets sista fjärdedel. Labierna äro behandlade med stor omsorg. Över- och underlabierna äro nedpressade till fina skarpa kanter. Blykärnan är tillskuren, som om den vore driven i någon ädel metall (fig. 2, c). Gedackternas hattar äro betydligt mera långsmala och i Börstil fortfarande skinnklädda med skinnet utåtvikt till ett band runt hattens nedre del i överensstämmelse med det gamla bruket alltifrån 1600-talet. Detta syns emellertid i Sverige ha ändrats av Schwan. I Waksalaorgeln 1806 finnes ej längre denna skinnklädnad. Hatten är uteslutande klädd smidigt och väl på insidan. Ej endast de grövre piporna utan även de finaste i diskanten i 1-fotsläge uppvisa det fina labiet, nedpressat i den lilla pipan med miniatyrartad elegans. Medan alla de föregående periodernas pipor i de högre oktavlägena använt sig av spetsformade labier, så har Schwan omsorgsfullt genomfört labiets rundning ända upp i diskanten. Han använder sig även av de i föregående period uppträdande avlänga smala skäggen för gedackterna. Bland konstruktiva element kan vidare framhävas hans rörflöjter med neråt i pipan riktade rör i stället för uppåt.

Vad Schwans mensurer beträffa, håller han ej längre samma vidd på Principal 8', som denna uppnått under Gren- och Stråhle-tiden. Diagramkurvorna sänka sig nu åter igen, en företeelse, som visat sig ganska variabel redan under Wählström-Svalberg-tiden. Principal 8' i lilla oktavens c mäter för både Börstil och Waksala i genomskärning 75, labielängd 57 och labiehöjd 17. Denna mensur är t. o. m. trängre än den under Stråhle-Hedlund-tiden uppmätta, där lilla c för Principal 8' mätte i genomskärning 80 labielängd 61 och labiehöjd 18.5. Samma företeelse visar pipor av innerverkets stämmor i Börstil. Den sista svenska 1700-talsperioden har tydligen återgått till den trängre mensuren men är ändå rikt övertonsförstärkt. Mensurerna äro dock hos Schwan behandlade på annat sätt än de föregående mästarnas, som använt sig av den variabla mensuren. Schwan har arbetat efter helt andra riktlinjer, som framgår av kurvornas uppdragning. Förhållandet mellan genomskärning, labielängd och labiebredd är konstantare än förut och följden blir härav en jämnare ton. Lika mäterlig, som han är i bearbetningen av materialet, lika mäterlig framträder han med sina dispositioner. Mönstergilla orglar äro hans 1791—1796 byggda orgel för Stockholms

Storkyrka och Börstils kyrkoorgel. Den sistnämndas disposition är redan omtalad, men jag återger den ånyo: Principal 8', Oktava 4', Kvint $2\frac{2}{3}'$, Oktava 2', Ters $1\frac{3}{5}'$, Mixtur 4-kor.¹, Borduna 16', Gedackt 8', Rörflöjt 4' och Trumpet 16' och 8'. Se hur logiskt sammanställd och uppbyggd. Vad känna vi igen här, om ej grunden för den gammalfranska orgeldispositionen behandlad i uppsatsens första sidor. Grundstämman strävas upp av oktaver och aliquoterna Kvint och Ters, ordnade i sträng övertonsföljd. Detta är någonting nytt för svensk 1700-talsstil och nyheten består främst i användningen av Tersen, som disponerats i ett riktigt talförhållande till principalfottalet.² Klangen förtydligas sedan än mer av den 4-koriga Mixturen. Det utmärkande för Schwans dispositioner äro genomförda aliquotstämmor i förhållande till principalfottalet och mensurerna, en svensk parallellföreteelse till Silbermännernas franskbetonade 1700-talsorgel i Tyskland. Liksom denna uppblandades med riktoniga stämmor, så gav även Schwan sin stränga dispositionsstil riktonig hållning med det gammalsvenska bruket av solo-flöjternas rika och varierande registergrupp.

Höjdpunkten av våra svenska 1700-talsmästares konst var därigenom nådd. Med året 1812, Olof Schwans dödsår, är gränstolpen hunnen. Mäster Olof lämnade ingen lärjunge efter sig. En helt ny orgelbyggareverksamhet begynner sedermera, sedan Pehr Zacharias Strand och Gustaf Andersson 1824 återvände till hemlandet efter fullbordade utländska studier.

RÉSUMÉ

Un art purement suédois de construction d'orgues avait déjà commencé en Suède au 17ème siècle, bien qu'à cette époque, les constructeurs d'orgues fussent en grande majorité des maîtres étrangers. Ces maîtres, originaires de l'Allemagne du Nord

¹ Mixturen och båda trumpeterna ha i senare tid borttagits, men finnas bevarade i kyrkan.

² Ters av detta slag uppträder redan något förut i Södra Sverige omkr. 1770 i av Malmlöf byggda orglar, en företeelse, som utan tvivel står i samband med de tyska stilströmningarna på andra sidan Östersjön.

étaient les précurseurs de l'orgue allemand de style baroque. Le vieil orgue de Fröjeslunda, près de Stockholm, fig. 1, est un joli spécimen de la construction des orgues, au 17ème siècle, en Suède. Depuis 1700, la construction purement suédoise commence à prendre des formes plus précises. Johan Niclas Cahman établit, au 18ème siècles, les fondements de l'école suédoise sur les principes de l'orgue baroque allemand. Au milieu du 18ème siècle, la construction des orgues avait pris, en Suède, grâce aux efforts des constructeurs originaires du pays, un caractère essentiellement national. Les promoteurs de ce mouvement étaient alors Jonas Gren et Peter Stråhle. Ces deux maîtres furent les chefs incontestés de la construction des orgues en Suède jusque vers la fin du 18ème siècle, époque où leur élève le plus éminent, Olof Schwan, mit la dernière touche à l'orgue classique suédois. Tandis qu'avec Gren et Stråhle les orgues avaient conservé les traits fondamentaux du style nord allemand du 17ème siècle, ce fut le style français du 17ème et du 18ème siècle qui caractérisa surtout les formes artistiques de Schwan.
